

Religija i identitet na Kosovu: istorijske i savremene prakse hodočašća

„Etnički identitet nije nešto nepromenljivo, a narodi i nacije nisu izolovani i odvojeni entiteti.“ Tek je nekoliko mesta u današnjoj Evropi gde ovakva izjava može biti kontroverzna u meri u kojoj to ona jeste na Kosovu. Ipak, nju je izrekao holandski kulturni antropolog Ger Dejzings (*Ger Duijzings*) u svojoj knjizi objavljenoj 2000. godine, upravo poučen iskustvom etnografskog rada sa religijskim zajednicama na Kosovu. Dejzingsova studija *Religija i identitet na Kosovu* pisana je na osnovu terenskih istraživanja koje je autor obavio početkom devedesetih godina XX veka, kada je Kosovo bilo pod čvrstom kontrolom režima u Beogradu, i mnoge pojave koje je u njoj opisao više ne postoje. Njegov rad, međutim, predstavlja trajno svedočanstvo o drugačijem Kosovu i o potrebi da se o ovom prostoru razmišlja izvan crno-belih slika o neprijateljstvu dve etničke zajednice. Istorija Kosova kao istorija „starih etničkih mržnji“, sukoba dve jasno omeđene zajednice koje razdvaja poreklo, jezik i religija, izgleda kao vrsta maskirne zavese koja sakriva složene i isprepletane procese koegzistencije i kretanja preko granica etničkih i verskih zajednica, bilo zahvaljujući trgovini i kulturnoj razmeni, bilo zahvaljujući verskom preobraćivanju. Ova drugačija slika govori o Kosovu kao o pluralističkom društvu u kojem su koegzistirale razne etničke grupe, u kojem su se govorili mnogi jezici i u kojem su bile zastupljene sve velike religije Balkana.

Polazište za proučavanje hibridnih etničkih i religijskih praksi na Kosovu mogu biti *hodočašća*. Pomalo apsurdno, iako su hodočašća događaji koji su čvrsto ukorenjeni u određenoj religiji i podrazumevaju veru u isceljiteljske moći pojedinih svetitelja, na lokalnom nivou ona su, po pravilu, uvek obuhvatala pripadnike različitih religijskih zajednica, bilo da je reč o pojedincima koji su tragali za isceljenjem, bilo da je reč o ljudima koji su jednostavno želeli da budu deo značajnog godišnjeg okupljanja. Kada je, 1992. godine, Dejzings posetio selo Letnica u opštini Vitina na jugoistoku Kosova, zatekao je tek krhotine tradicionalnog velikog događaja koji je obično svake godine okupljao hiljade hodočasnika raznovrsne etničke i verske pripadnosti. Cilj hodočasnika bila je katolička bogomolja, bela crkva Gospe iz Letnice, religijski i kulturni centar kosovskih Hrvata. Međutim, u hodočašću nisu učestvovali samo hrvatski i albanski katolici, već i Romi koji su pretežno bili muslimani, ali i pravoslavni Srbi i muslimanski Albanci. Identitet kosovskih Hrvata se, po pravilu, vezivao za kolonije rudara i trgovaca koji su u srednjem veku dolazili na Kosovo sa prostora Dubrovnika i Dalmacije kako bi postali deo ovih privrednih aktivnosti, te koji su uživali zaštitu srednjovekovnih vladara na ovim prostorima. Međutim, kao što Dejzings zapaža, etnički i religijski identiteti na području Letnice su u toj meri propustni, nestabilni i promenljivi da se teško mogu objasniti isključivo migracijama koje su se navodno dogodile pre sedam vekova. Hodočašće u Letnici, i marjanski kult na kome je zasnovano, verovatno je počelo tek tokom XIX veka sa izgradnjom nove raskošne crkve 1866. godine i treba ga posmatrati u evropskom kontekstu konzervativne katoličke reakcije na moderne političke pokrete. Zanimljivo, u selima oko

---

* Srđan Atanasovski (1983) je naučni saradnik Muzikološkog instituta SANU. Od 2016. radi kao predavač na programu SIT Western Balkans: Peace and Conflict Studies. Radio je na dva međunarodna projekta: Figuring Out the Enemy (IFDT, Beograd) i City Sonic Ecology – Urban Soundscapes of Bern, Ljubljana and Belgrade (Univerzitet u Bernu). Nosilac je stipendija Austrijske agencije za međunarodnu saradnju u obrazovanju i nauci za doktorska i postdoktorska istraživanja. Objavio je niz naučnih radova i knjigu *Mapiranje Stare Srbije* (Beograd: XX vek, 2017). Knjiga je nastala je na osnovu doktorske disertacije „Muzičke prakse i proizvodnje nacionalne teritorije“ (mentor Tatjana Marković) koju je odbranio na Fakultetu muzičke umetnosti Univerziteta u Beogradu 2015. godine.

Letnice, pre svega u Stubli i Binaću, koja su bila mešovita katoličko-albanska, mogle su se naći zajednice takozvanih ljaramana (laramani), koji nisu ni katolici ni muslimani, već spoj to dvoje. Naime, mnogi Albanci u ovim selima prihvatili su islam tek početkom XVIII veka, ali je njihovo preobraćenje, po mišljenju albansko-katoličkih sveštenika, bilo samo nominalno: postavši takozvani „kriptokatolici“, oni su u javnoj sferi simulirali muslimanski identitet kako bi izbegli osmansko tlačenje, ali su u domenu kuće i porodice održavali nenarušen, ali tajni katolički identitet i religijske prakse. Kada se, 1845. godine, dvadeset-

Izvor: KoSSSeV

Slava u Manastiru Zočište

pet albanskih porodica iz Stuble, podstaknuti svojim katoličkim sveštenstvom, javno odreklo islama i preobrati u hrišćanstvo, oni su bili prognani u Anadoliju gde je tokom tri godine izgnanstva umrlo gotovo stotinu njih. U katoličkim narativima upamćeni su kao „Mučenici iz Stuble“. Međutim, Dejzings otkriva, u ovom delu Balkana i Kosova ništa nije onakvo kakvim se prikazuje, a pogotovu ne etnički i religijski identiteti. Uvidom u istorijske izvore, ovaj holandski antropolog zaključuje da narativ o kriptokatoličanstvu u Letnici zapravo nije bila živa sačuvana praksa, već da je nastao kao konstrukt katoličke crkve, putem koga je ona pokušavala da redefiniše identitet ljudi koji su imali neodređeno osećanje verske pripadnosti i da opravda politiku katoličke ekspanzije. Situaciju dodatno komplikuje činjenica da su mnogi katolici iz ovih sela, koji su se izjašnjavali kao Hrvati i tokom XX veka, pak, govorili albanski jezik, nosili albansku nošnju, poštovali patrijarhalne običaje i održavali bračne veze sa Albancima. Konačno, Dejzings je sam bio svedok, čini se, poslednjeg poglavlja u istoriji kosovskih Hrvata – pod pritiskom nacionalističke srpske politike s jedne strane, te novoformljene veze katoličke crkve i nezavisne hrvatske države s druge, skoro svi kosovski Hrvati, njih više od 2.200, emigrirali su 1992. i 1993. godine u Hrvatsku, u okviru deset konvoja autobusa, naselevši se pod zaštitom tamošnje države u područje Zapadne Slavonije, u sela i u domove opustošene ratom iz kojih su neposredno pre toga izbegli Srbi.

Pravoslavna hrišćanska svetilišta na Kosovu su, takođe, privlačila i nepravoslavne hodočasnike – Gračanicu, Zočište, Devič, Visoke Dečane, ali i manastir Ostrog u Crnoj Gori, su posećivali i muslimani sa Kosova. Mnogi od ovih manastira su na kraju XX veka postali važni za narative srpskog nacionalizma, te je mešoviti karakter ovih hodočašća još više začuđujući. U manastiru Gračanica, koji proslavlja dan Uspenja Bogorodice kao svoj praznik, veliki broj muslimana-Roma zaposedao je manastirsko zemljište i proslavljao praznik zajedno sa srpskim hodočascima. Među njima je bilo bolesnika i neplodnih ili trudnih žena, koje su obično dolazile u pratnji članova svoje porodice i provodile noć u porti manastira, verujući da će to ubrzati njihov oporavak ili pomoći im da zatrudne. Većinu prisutnih, međutim, privlačila je i mogućnost da lepo provedu vreme – okolne kafane su nudile živu muziku i prostor za ples, a trgovci su prostor izvan zidina manastira pretvarali u svojevrzni improvizovani vašar. Manastir Zočište, nadomak Orahovca, potiče iz srednjeg veka i veruje se da ovo svetilište posebno pomaže u slučajevima očnih bolesti i mentalnih i psihosomatskih poremećaja. Manastirska crkva je posvećena Svetim Vračima, svecima-isceliteljima Kozmi i Damjanu, ali za razliku od gračaničke, predstavlja vrlo jednostavnu i skromnu građevinu. Do kasnih osamdesetih godina dvadesetog veka mnogi muslimanski Albanci iz Zočišta, kao i iz obližnjeg Orahovca, dolazili su u manastir na prateće svetkovine sabora koji se održavao svake

godine 14. jula, pa su povremeno čak i brojčano nadmašivali Srbe. Porast srpskog nacionalizma i dolazak Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, ukidanje autonomije na Kosovu, te nasilno gušenje demonstracija 1989. godine u samom Orahovcu (gde su ranije etnički odnosi bili sasvim skladni), dovelo je do sve većeg nepoverenja između Albanaca i Srba i okončalo je ovo „mešovito“ hodočašće. Na svetkovini 1991. godine, Dejzings je zabeležio samo nekoliko starih i vrlo bolesnih Albanaca koji su se potrudili da dođu u Zočište u potrazi za isceljenjem, zajedno sa ponešto muslimana-Roma, slovenskih muslimana, te Turcima iz Prizrena, koji su se takođe pridružili saboru. Za vreme sabora 1991. godine, slika u manastiru Zočište nalikovala je saboru u Gračanici: blizu ulaska u manastirsku portu Romi su prodavali hranu i igračke i priređivali jednostavne i improvizovane vašarske predstave, dok je unutar zidina radila kafana na otvorenom koju je vodila srpska omladina iz sela. Hodočasnici su ulazili u crkvu i spuštali se na kolena ispod oltara, neretko i ležali ispod njega tokom noći i u vreme pojanja sveštenika, verujući da će tako biti najviše izloženi isceljujućoj milosti svetaca. Međutim, nacionalizam je sve više uzimao svoj danak i sabor u Zočištu poprimao je nova značenja i pretvarao se u demonstraciju srpskog prisustva u tom delu Kosova: srpski trgovci u porti prodavali su plakate i značke sa likovima srpskih nacionalista-političara, poput Vuka Draškovića, Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja, srpske zastavice i četnička obeležja, dok su se u kafani puštale četničke pesme, a srpske snage su područje nadletale vojnim avionima. U čudnom susretu dva sunarodnika, Srbin koji je došao iz Prizrena optužio je lokalnog seljaka da je „albanski špijun“ jer mu se učinilo da je njegov dijalekat srpskog jezika zapravo albanski, što ilustruje paranoju koju su Srbi sa Kosova imali prema svima koji nisu „jedan od njih“.

Manastir Zočište zauzela je Oslobođilačka vojska Kosova 1998. godine, a zatim je, 1999. godine, crkva bila minirana i uništena. Kao i druge složene religijske prakse i hodočašća, koja su decenijama odolevala sistemu nacionalizma i njegovih simplifikovanih apropijacija, i hodočašće u Zočište je naposljetku bilo obustavljeno. Manastir je obnovljen 2004. godine, uz vernu rekonstrukciju porušene crkve. Prakse hodočašća danas ponovo postoje u manastiru Zočište. U njega, međutim, više ne dolaze lokalni stanovnici svih veroispovesti već, pre svega, Srbi iz Beograda, koji svakog meseca posećuju Kosovo obilazeći najznačajnije manastire Srpske pravoslavne crkve. Ovo hodočasničko putovanje, na kom sam i lično učestvovao 2011. godine u svrhe etnografskog istraživanja, imaju sasvim drugačiji karakter u odnosu na tradicionalna mešovita kosovska hodočašća koja su etničke i nacionalne identitete stavljala u drugi plan. Organizovana od strane privatnih inicijativa iz Beograda, a pod blagoslovom Srpske pravoslavne crkve, ova hodočašća sasvim jasno spajaju nacionalni srpski identitet i religijske pravoslavne prakse u jednu jedinstvenu celinu. Savremeni „hodočasnici“ na Kosovu provode jedan vikend, putuju autobusima koji ih voze od jednog do drugog manastira gde nailaze na topao prijem monaha i monahinja, a noć po pravilu provode u domovima Srba u Velikoj Hoći ili Orahovcu. Međutim, oni ne posećuju samo mesta vezana za svoju religiju, već i mesta komemoracije nacije, poput spomenika na Gazimestanu, i na taj način u potpunosti postavećuju pripadnost naciji i pripadnost religiji. Za razliku od tradicionalnih hodočašća, koja su uvek bila ukorenjena u lokalne prilike i demografsku sliku regije, ove prakse hodočašća svojim učesnicima pružaju potpuno fabrikovanu sliku realnosti: „hodočasnicima“ je, naime, od strane organizatora puta zabranjeno da komuniciraju sa Albancima, a u autobusima koji ih prevoze kroz Kosovo i nazad za Beograd slušaju duhovnu pravoslavnu muziku i patriotske narodne pesme. Na taj način, ove savremene prakse srpskih hodočašća na Kosovu predstavljaju poslednju fazu „nacionalizacije“ hodočašća kao nečega što je tradicionalno bilo lokalno i što se formiralo „odozdo“. S pravom se može tvrditi da hodočašća, koja su nekad bila prakse susretanja različitih zajednica, danas te iste zajednice razdvajaju i produbljuju jaz koji stoji između njih.

Imajući u vidu drugačiju istoriju Kosova, ovaj konačni epilog u procesu građenja nacija nije nešto sa čim se možemo pomiriti; u tom smilu nadu budi svedočanstvo igumana manastira Zočište iz 2015. godine da ovu bogomolju ponovo posećuje i lokalno albansko stanovništvo. Zapravo, u istoriji Kosova nijedna od granica između zajednica, koja nam se danas čini kao nepromenljiva i stalna, nije bila nepropusna i menjala se tokom istorije: učenjem jezika, promenom religije i običaja, bilo je moguće pomeriti i prekoračiti granice etničkih zajednica. Kosovari su to, tokom vekova, neprestano i činili, te se može zaključiti da su današnje etničke afilijacije mnogo više rezultat kulturnih i istorijskih procesa nego „biološkog porekla“. Imajući u vidu u kojoj meri se etnicitet na Kosovu zloupotrebljava u savremene političke svrhe, ovakav zaključak je možda jedan od najradikalnijih (i najkorisnijih) koji nauka može ponuditi kosovskoj zajednici i regionu.